

ГЕОГРАФІЧНА КАРТА: ЕТИМОЛОГІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНА

Сделана попытка проследить использование синонимов современного термина «карта» в течение исторического времени. Представлены также первоначальные их значения и толкования.

In the paper an attempt has made to track using synonyms of the modern term «map» during historical time. Their initial meanings and interpretations are also presented.

Вступ. Пункт 2.3 Державного стандарту України ДСТУ 2757–94 «Картографія. Терміни та визначення» характеризує карту (mapу) як «зменшене, побудоване у картографічній проекції, узагальнене і виконане у певній системі умовних позначень зображення поверхні Землі, іншого небесного тіла чи позаземного простору з розміщеними на них об'єктами реальної дійсності». Наступний п. 2.4 уточнює це визначення стосовно географічної карти – «карта поверхні Землі або будь-якої її частини» [8]. Варто зазначити, що цей документ передбачає подвійну назву – «карта» або ж «мапа» (п. 2.3). У даному дослідженні географічною картою називатимемо зображення земної поверхні, яке створене (спроєктоване) за певними законами та закріплене будь-яким способом на будь-якій поверхні.

Постановка проблеми. Не розглядаючи зміст дефініції терміна «карта» (це окрема тема), торкнемося лише його походження, адже в доступній фаховій літературі це питання майже не висвітлюється. Про генезу назви «карта» дослідники згадують лише побіжно, в залежності від призначення й тематичного спрямування публікації, у кращому випадку наводяться загальновідомі переклади іноземних термінів [6, с. 8; 11, с. 7, 155 та ін.; 16, с. 31,46 та ін.].

Мета статті: базуючись на аналізі титульних назв картографічних творів і текстових джерел (переважно з історії картографії), виявити синоніми сучасного терміна «карта» й прослідкувати еволюцію його вживання.

Виклад основного матеріалу. Чи не першою за хронологією документально зафіксованою згадкою про карту під назвою «цеглина» («табличка») є рядок у Біблії: «И ты, сын человеческий, возьми себе кирпич и положи его перед собою, и начертай на нем город Иерусалим» (Кн. Иезекииля, гл. 4:1 [3, с. 923]). А далі йдеться, як за допомогою такої карти підготуватись до штурму міста.

Карти на цегляній табличці – пласкій цеглині – добре відомі археологам та історикам картографії, їх виготовляли у стародавній Вавілонії, починаючи з кінця III тис. до Р. Х. Можна припустити, що з тих часів «*tabula*», тобто латиною буквально «дошка», «дошечка для письма» або ж «площина» [7, с. 947-948], означає те, що в наш час відоме як «карта». Цей термін (*tabula*) значився на титулах карт до середини XVIII ст. включно.

Стародавні греки, створюючи зображення відомого на той час світу (ойкумени), називали ці тво-

ри в тогочасних традиціях – «*обходи Землі*». Геродот навіть описує один такий документ. Цю карту (у вигляді гравюри на мідній дошці) близько 500 р. до н. е. Аристокор, тиран Мілету, демонстрував Клеомену, царю Спарти, закликаючи його до боротьби проти персів [15, с. 45].

В часи існування Римської імперії тогочасні карти називали «*tabula*» (таблиця); наприклад, найбільш відома карта, яка походить з тих часів, так і називається – «Певтінгерова таблиця».

З давньоримської доби, зокрема з I-II ст., відома назва «*formae*» (*форма*), що стосувалась великомасштабних кадастрових планів, які фіксували ділянки («центурії») землевласників. Такі «форми» укладалися у місцевих системах прямокутних координат шляхом гравіювання на міді та мармурі у двох примірниках (для власника та імперського архіву в Римі) [15, с. 48-53].

Середньовічні «Т-подібні» карти світу, більш відомі як «монастирські карти» III-XIII ст., що відбивають біблійні уявлення (округлий земний диск зі схематичним зображенням Середземного моря, річок Нілу та Дону – у формі літери «Т»), називались «*totius mundi descriptio*», «*orbis terrarum descriptionem depinxit*», «*imago mundi rotunda*» – з рефреном «округле зображення світу» [2, с. 37-43], що свідчить про відсутність у той час стійких, закріплених термінів. Пізніше ці терміни трансформувались в один – «*mapa mundi*» (*мапамунді*) – «зображення світу» (від латинського «*mapra*», що означає «серветка» або «хустина» [7, с. 588], тобто, шматок тканини з візерунком).

Найвідомішою «мапамунді» пізнього періоду доби «монастирських карт» є так звана Герфордська карта світу, виготовлена близько 1290 р.

Відомий дослідник минувшини Г. Хенкок зауважує, що «мапамунді» буквально означає «тканина світу», оскільки такі карти малювали (креслили) від руки на тканині або ж пергаменті [17, с. 391], а власне термін «*mapamundi*» – «карта світу», вперше використано близько 840 р. пікардійським поетом-чечем Мисон де Ст. Рік'єр [14, с. 19].

Приблизно до XIV ст. відноситься початок вживання терміна «*mapa*» як скорочення від «мапамунді» (карта світу), тобто як щось відмінне від карти світу, будь-яка карта, карта взагалі.

Сучасний термін «карта» відомий приблизно з XV ст. Це слово походить від латинського «*charta*», яке означає невеличкий аркуш паперу, що в свою чергу має грецьке походження: від «*harta*» – так називався клаптик папірусу для письма. Спочатку цей термін використовували португальці, потім

іспанці та італійці для морських (навігаційних карт). З «harta» в сучасний («skarta», «charta», «kartae» тощо) цей термін остаточно трансформувався у європейській практиці упродовж XVII ст.

Усі вказані назви – «tabula», «мара» («mapra»), «charta» («karta») почали вживатись в останніх роках XIII ст. і до початку XVIII ст. в регіоні Середземномор'я стосовно морських навігаційних карт (з означеннями «морська», «навігаційна»), що надавало їм оригінальності, відмінності від звичайних (сухопутних) карт.

Латиною це – «mapra maritime» або «tabula nautical», італійською – «carta da navigare», іспанською – «carta marina», англійською – «sea-chart», голландською – «paskaarte» [13, с. 41-55]. Вказані морські карти лише пізніше отримали специфічну назву «**портолан**».

Термін «портолан» (або «портулан») італійського походження: від слова «porto», тобто «гавань» (порт), а «лана» – «вовна», «шкіра вівці» (матеріал, на якому переважно викреслювалось картографічне зображення) [6, с. 8].

Термін «portolan chart», тобто «портолан», було введено в науковий обіг не пізніше другої половини XIX ст. з причин прагматичних – щоб не плутати поняття власне карти й письмового опису навігаційних маршрутів, які існували ще задовго до появи портоланів. Уперше вираз із цим терміном використано у назві каталогу рукописних карт («портолано або зібрання морських карт»), виданому Британським музеєм у 1844 р. [18].

У сучасній історіографічній літературі стосовно портоланів вживаються різні терміни, а саме у французькій, італійській, іспанській, португальській – морська карта; англійській – portolan chart; німецькій – румбові карти (Rhumben Karten), компасні карти (Compas Karten), локсодромні карти (Loxodromischen Karten); російській – портолан (портулан) [10].

Із середини XVI ст. відоме використання терміна «**план**», який вживався спочатку стосовно результатів виконання великомасштабних напівінструментальних кадастрових зніманих, здійснюваних в Англії [15, с. 100]. «План» – англ. «plane» – площина, рівна поверхня (від латинського «planum», тобто рівне місце, рівнина, площина [7, с. 738]). Цікаво, що однокорінне англійське слово «plat» вживалось стосовно морських навігаційних карт (портоланів), вироблених представниками так званої «школи Темзи», які працювали у Лондоні в кінці XVI ст. – на початку XVIII ст. Відповідні карти називали «sea plats», тобто морськими платами (дошками) – від способу їх виготовлення – наклеєними на дошках, що склалися як сучасні теки, захищаючи від пошкоджень саме картографічне зображення, яке знаходилося всередині.

З того часу «plat», що в англійській традиції означає «незначна ділянка місцевості», «план», «карта», «здійснювати знімання», як «план» вживається для позначення великомасштабних карт.

Варто згадати ще про один синонім сучасного терміна «карта» – «**планісфера**», який інколи ви-

користували укладачі морських карт стосовно зображень світу (з тільки-но відкритою Америкою та Африкою), починаючи з початку XV ст. Так підкреслювалась ідея сферичності Землі, на відміну від «пласких» карт (портоланів) Середземноморського регіону.

Останній документально зафіксований випадок вживання терміна «планісфера» відноситься до карти світу («Planisphere terrestre» – «Планісфера земна»), створеній у Паризькій обсерваторії в 1669 р. під керівництвом Дж. Д. Кассіні [2, с. 280].

Картографічні традиції доби портоланів стосовно назв картографічних зображень виявилися досить стійкими, про що свідчить, зокрема, подальше вживання уже згадуваних термінів «tabula», «мара» («mapra»), «charta» («karta»). Традиція вживання терміна «tabula» пов'язана передусім з поширеністю праць К. Птолемея. У перевиданнях його «Географії» XV ст. і пізніших стосовно картографічних зображень використовуються два рівнозначних терміни – «tabula» та «**description**» (від лат. «descriptio» – «копія», «опис» [7, с. 293]). Цікаво, що власне процес топографічного знімання певний час, наприклад у Росії упродовж XVIII-XIX ст., називався «выполнением описи» або «обсервацией» (тобто спостереженням – від англ. та лат. «observation»). Варто вказати також на різницю вживання вказаних двох термінів, скажімо, карти в «Географії» К. Птолемея видання 1540 р. С. Мюнстера називались так: карта світу як «Turvs orbis Ptol. descriptvs»; карти ж окремих територій (країн, регіонів) – як «TABULA» [12].

І якщо «tabula» як синонім позначення «карти» проіснував ще порівняно недовго – приблизно до середини XVIII ст. (одні з останніх за хронологією – Tabula comitatus Hollandiae... (Карта Голландії...), 1733 р. [4, с. 222], Tabula synoptica totius fluminis DANUBII... (Стисла карта усєї течії Дунаю...), 1742 р. [5, с. 170-171]), то два останні терміни вживаються до сьогодні, незважаючи на появу інших синонімів, які, однак, не використовуються у широкій практиці.

Упродовж XVI – XIX ст. у Східній Європі використовувались обидві назви – «мапа» та «карта». Наприклад, стосовно карти Польщі Б. Ваповського (1526 р.) і пізніших використано термін «мапа», тоді як відомі карти України Г. Боплана (1640 р. та ін.) в титульній частині починаються зі слова «karte». Цікаво, що в Західній Європі в цей же час вживаним було також і «tabula».

У Росії до XVIII ст. карти називались «**чертежами**», наприклад, «Чертеж Украинским и Черниговским городам от Москвы до Крыма» (1670 р.).

З початку XVIII ст. і в наступні понад 100 років у Росії термін «карта» використовувався стосовно карт морських. В цей же час карти суходолу називались німецьким словосполученням «**ландкарти**» («карти земної поверхні»). Разом з тим у російськомовній традиції упродовж XVIII та на початку XIX ст. часто вживалися назви «**план**» (і не тільки стосовно незначних ділянок, а й щодо середньомасштабних зображень – наприклад, «План

островов Соловецких...», 1800 р. [4, с. 242-243]) та інколи – «*изображение*» (з наступним приведенням географічної назви місцевості).

У вітчизняній картографії на початку ХХ ст. спостерігається тенденція уведення в обіг терміна «*мапа*» (на противагу російському «карта») – широковідома, наприклад, «Шкільна мапа України» П. Тутковського (Київ, 1918 р.) тощо. Зафіксовано також похідний термін «мапографія» в офіційних виданнях – підручниках [9].

З початку ХІХ ст. сучасний термін «карта» (і похідні від нього) найбільше вживаються в англо-, франко-, німецько-, іспано-, російськомовних та інших країнах, хоча в окремих текстах та в усному мовленні трапляється слово «мапа». До речі, у Великій Британії та Сполучених Штатах Америки термін «*шар*» вживається, як правило, відносно карт суходолу [1, с. 131], тоді як до морських карт односторонньо використовується термін «*chart*» [1, с. 38].

З появою можливостей відображення значних масивів статистичної інформації за адміністративними одиницями, з початку ХХ ст., в практиці картографування (зокрема в Росії) з'являється термін «*картограма*», який проіснував як синонім різновиду поняття «карта» щонайменше півстоліття – аж до впорядкування К. О. Салищевим картографічної термінології. Тоді цей термін («картограма») почав уживатись до способу картографування, а будь-яка карта земної поверхні отримала уточнюючий термін «*географічна карта*».

У сучасних українських фахових словниках з картографії закріпився термін «карта». Цей же термін (і похідні від нього) використовується в усіх офіційних державних документах, наприклад, в Указі Президента України «Про поліпшення картографічного забезпечення державних та інших потреб в Україні» від 1 серпня 2001 року.

Висновки. Короткий (і, на думку автора, далеко не повний) огляд вживаних синонімів того об'єкта, який нині відомий під назвою «карта», свідчить про найголовніше: по-перше, карта як історичний продукт інтелектуальної праці й технічних можливостей завжди (у суспільствах усіх часів) відігравав неабияку роль; по-друге: усі суспільства виділяли карту як щось окремішне, своєрідне, вважаючи цей феномен власним винаходом. І лише в сучасних, глобалізаційних, умовах почав кристалізуватись єдиний міжнародний зміст поняття «карта». Наступний етап еволюції – видозміна цього терміна в умовах тотального поширення ІС-технологій.

Література

1. *Англо-американская навигационно-гидрографическая терминология* [Текст]. – Ленинград: МО СССР, Гидрографическое отделение, 1971. – 485 с.
2. *Багров, Лео.* История картографии [Текст] / Л. Багров; пер. с англ. Н.И. Лисовой. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2004. – 319 с.
3. *Библия.* Книги священного писания Ветхого и Нового Завета канонические [Текст]. – М.: Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов, 1989. – 1499 с. + 10 с. карт.
4. *Борисковская, Н.* Старинные гравированные карты и планы XV-XVII веков [Текст] / Н. Борисковская. – М.: Галактика, 1992. – 272 с.
5. *Вавричин, М.Г.* Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій [Текст] / М.Г. Вавричин, Я.Р. Дашкевич, У.Р. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с.
6. *Гордеев, А.Ю.* Карты-портоланы XIII-XVII ст.: особенности та роль у розвитку картографії [Текст] / А.Ю. Гордеев. – К.: Вид-во геогр. літ-ри «Обрії». – 408 с.
7. *Дворецкий, И.Х.* Латинско-русский словарь [Текст] / И.Х. Дворецкий. – 12-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз. – Медиа; Дрофа, 2009. – 1055 с.
8. *Картографія.* Терміни та визначення. Державний стандарт України [Текст] : ДСТУ 2757-94. – К.: Держстандарт України, 1994. – 93 с.
9. *Климентов, Л.В.* Вступ до мапографії [Текст] / Л.В. Климентов. – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 168 с.
10. *Коновалова, И.Г.* (Рец. на кн.) И. К. Фоменко. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье. Конец XIII-XVII в. (М.: Индрик, 2007.– 408 с.; ил.) [Текст] / И.Г. Коновалова. Древнейшие государства Восточной Европы. Пространство и время в средневековых текстах; отв. ред. тома Г.В. Глазырина. – М.: Рус. фонд содействия образам. и науке, 2006. – С. 521-536.
11. *Ляшенко, Д.О.* Картографія з основами топографії: навч. пос. для вищ. навч. закладів [Текст] / Д.О. Ляшенко. – К.: Наук. думка, 2008. – 184 с.
12. *Носовский, Г.В.* Старые карты Великой Русской Империи (Птолемей и Ортелиус в свете новой хронологии) [Текст] / Г.В. Носовский, А.Т. Фоменко. – С.Пб.: Изд. дом «Нева», 2005. – 640 с.
13. *Орачев, А.* България в европейските картографски представи до XIX век [Текст] / А. Орачев. – София: Борина, 2005. – 148 с.
14. *Подосинов, А.В.* Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий / А.В. Подосинов. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.
15. *Постников, А.В.* Развитие картографии и вопросы использования старых карт [Текст] / А.В. Постников. – М.: Наука, 1985. – 214 с.
16. *Сосса, Р.І.* Історія картографування території України: підручник [Текст] / Р.І. Сосса. – К.: Либідь, 2007. – 336 с.
17. *Хэнкок, Г.* Загадки затонувших цивилизаций [Текст] / Г. Хэнкок; пер. с англ. А.А. Помогайбо, Н.А. Ефимова. – М.: Вече, 2007. – 604 с.
18. *Campbell, T.* Portolan charts from the late thirteenth century to 1500 [Text] / T.Campbell / /The history of cartography / Ed.by J.Harley and D.Woodward. – Chicago, 1987. – V.1. – S. 102-105.

Надійшла 27.04.10